

גבולות מאותגרים: חיי יומיום בחברה החרדית בתקופת משבר הקורונה

חן ברם, אברהם מקובסקי, חיים אטיאס*

תקציר. הערת מחקר זו בוחנת את חיי היומיום בחברה החרדית במהלך חמשת החודשים הראשונים למגפת הקורונה בישראל כפי שהם משתקפים באנתוניגורפיות שכתבו סטודנטים בקמפוס אקדמי חרדי. לטענתנו, משבר הקורונה הדגיש שאלות של גבולות ברמת הפרט והמשפחה וברמת הקולקטיב. בעקבות סגירת בתי הכנסת ובתי המדרש עברה הסוציאליזציה מאחריות הקהילה לאחריות ההורים, והתפתחות זו אתגרה את הגבולות החברתיים שסביבם מובנים חיי היומיום. קבוצות חרדיות שונות הגיבו לכך בדרכים שונות. יוזמות מלמטה, במרחב השכונתי, סייעו להתמודדות עם המצב החדש – למשל תצורות מניין חדשות או דרכים חדשות לקיים טקסים. מתוך כל אלה הועמק המפגש בין קבוצות חרדיות שבימי שגרה הגבולות ביניהן מודגשים. נוצר פוטנציאל להתפתחותה של זהות חרדית-ישראלית משותפת, אך גם לקונפליקטים פנימיים. שינויים אלו חוללו תהליכים פרדוקסליים: יוזמות ושינויים במרחב החיים המיידי מאפשרים לחברה להוסיף ולקיים את ערכיה בשעה שהיא מתמודדת עם המגפה, אך בה בעת התפתחויות אלו, ועימן השינויים בחיי השגרה, מערערים את הגבולות המוכרים, מאיימים על מערכי הסמכות והמנהיגות ומעלים שאלות על גבולות הזהות החרדית.

מילות מפתח: חרדים, גבולות חברתיים, מגפת הקורונה, אתנוגרפיה, סטודנטים חרדים, חברה ישראלית

החברה החרדית עמדה בעין הסערה במשבר הקורונה. לצד הצורך להתמודד עם שיעור תחלואה גבוה, סגירתם של בתי הכנסת, מוסדות הלימוד ובתי המדרש השפיעה מייד על ההתנהלות באוהלה של תורה, שעליה מושתתת חברה זו. המשמעות הייתה אתגור הגבולות חברתיים שסביבם מובנים חיי היומיום: השתנו הגבולות בין הבית למוסדות הדת ובין המשפחה לסביבתה בשכונת המגורים. על בסיס יומני שדה שכתבו לאורך החודשים הראשונים של

* ד"ר חן ברם, החוג למדעי ההתנהגות והחוג לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית הרסה ומכון טרומן, האוניברסיטה העברית בירושלים

אברהם מקובסקי, החוג לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית הרסה
חיים אטיאס, החוג לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית הרסה

המשבר סטודנטים גברים בקמפוס חרדי,¹ אנו טוענים כי משבר הקורונה הדגיש והחריף התמודדות רב-ממדית עם שאלות של גבולות ברמת הפרט וברמת הקהילה.

ראשית, עורערו הגבולות המבנים את שגרת חיי המשפחה והפרט. הממצאים מלמדים על קושי ובלבול רב שמקורם בעיקר בסגירת מוסדות החינוך. במיוחד עלו שאלות של סמכות וגבולות, שכן הסוציאליזציה עברה במידה רבה מאחריות הקהילה לאחריות ההורים. שינוי זה, פתאומי ככל שהיה, צריך להיבחן על רקע תהליכים קודמים, ובהם ההבחנה כי בחברה החרדית "יש ניצני התפתחות זהות ודעה אינדיבידואלית ועצמאית שאינה פרי הכתבה של מנהיג או קהילה. ובעקבות כל זאת השתנו יחסי הכוחות בין מנהיגים למונהגים, בין קודש לחול ובין מותר לאסור" (כהנר ואחרים, 2012, עמ' 145).

שנית, חלו שינויים בגבולות הפנימיים בין קבוצות בחברה החרדית וביחסים ביניהן. אף שרוב האוכלוסייה החרדית מתגוררת במרחבים מובחנים, בתוך מרחבים אלו פועלות קהילות שונות המאורגנות לרוב סביב מוסדות חינוך ובתי כנסת, ואין זהות בין השייכות הקהילתית ובין המרחב השכונתי שבו מתגוררים חברי קהילות שונות. בתקופת המשבר, עם סגירתם של מוסדות אלו, אותגרו הגבולות הבין-קהילתיים. יוזמות "מלמטה", שנערכו במרחב השכונתי, סייעו להתמודדות עם המצב החדש ולשמירת אורח החיים הדתי-חרדי, למשל באמצעות מניינים חדשים וצורות חדשות לקיום טקסים. תוצאה לא צפויה של התפתחות זו הייתה העמקת המפגש בין בני קבוצות שונות בחברה החרדית. נוצר פוטנציאל להמשך התפתחותה של זהות חרדית-ישראלית משותפת (שניצנים שלה החלו להתפתח עוד קודם), אך בד בבד עולות שאלות על משמעותה של זהות כזאת.

שינויים אלו חוללו תהליכים פרדוקסליים. מחד גיסא, התפתחויות ויוזמות מקומיות במרחב החיים המידי מאפשרות לחברה להוסיף ולקיים את ערכיה במהלך ההתמודדות עם המגפה. בה בעת, התפתחויות אלו, ולצידן דילמות אחרות הקשורות בשינוי חיי השגרה, ערערו את הגבולות הקהילתיים המוכרים ואיימו על מערכי הסמכות, על המנהיגות ואף על גבולות הזהות החרדית. כל אלה התרחשו בד בבד עם סגירתן של השכונות החרדיות (בעיתות הסגר, ובמקרים מסוימים עוד קודם לכן), שהדגישה מחדש את הגבולות בין החברה החרדית לסביבתה. תהליכים אלו מצריכים הערכה מחדש של השתנות הגבולות ושל משמעותם.

את ההתפתחויות הללו יש לבחון על רקע תהליכי השתלבות של החרדים בחברה הישראלית בשנים שלפני משבר הקורונה. מחקרים מלמדים על התבססות והתחזקות של החברה החרדית והזהות החרדית תוך מפגש עם החברה הסובבת, ובזיקה לכך – על חיזוק ביטחונם העצמי של החרדים ועל הופעתם של מגוון מקורות סמכות (זולדן, 2019); קפלן ושטרלר, 2012). אולם משבר הקורונה, לעומת זאת, חושף נקודות מתח, דילמות וקשיים בתהליכים אלו ומעלה מחדש את שאלת מיקומה של החברה החרדית מול החברה והמדינה בישראל. בחינה מלמטה, כפי שאנו מציעים כאן, תסייע לזהות הצלחות וקשיים בהתמודדות עם אתגר זה ותאפשר לבחון את משמעותם.

¹ תודתנו לכל השותפים לאיסוף החומר שבבסיס המחקר: נתנאל אהרונסון, יהודה גריובר, אביתר נהרי, יוסף סיגל, מוטי פילצר, יוסף פישר, יונתן פרידלנדר, שועי פיורר, נוחי פרידמן, יהודה קרימילובסקי, דוד שולמן, נועם שקלים. תודה מיוחדת לחיים קלינגר על תרומתו למאמר, ולמאיר מרגלית על העידוד בפרויקט זה.

מתודולוגיה ותוכנית המחקר

המחקר מבוסס על 16 יומני שדה אינטנסיביים שנכתבו במסגרת קורס אנתרופולוגיה בחודשים מרץ-יולי 2020. הכותבים קיבלו הנחיות, הדרכה וחופש פעולה לאורך התהליך. הציטוטים המובאים כאן אושרו לפרסום, ושמות המצוטטים בדויים. שניים מהסטודנטים שותפים לכתבתה של הערת המחקר. האתנוגרפיות מתבוננות בסביבתם של הכותבים, במשפחה ובשכונת המגורים. רבים כללו בהן גם מרכיב אוטו-אתנוגרפי והתבוננו בעולמם החברתי ואף האמוני והרגשי. שילוב זה מאפשר מבט מלמטה, מזווית ההתבוננות של בני החברה החרדית על משבר הקורונה בחברתם שלהם.

ביומני שדה של סטודנטים שבחרו ללמוד תחומים חברתיים יש פוטנציאל לבחינת החברה במבט מהשוליים. הסטודנטים המתארים כאן את החברה החרדית הם בשר מברשה; נאמנותם לערכיה משתקפת מבחירתם ללמוד בקמפוס חרדי, אך בחירה זו מבטאת גם רצון לדיאלוג עם עולמות נוספים. צעירים אלו מעוררים בסביבתם ומכירים את גוני הגוונים של החברה החרדית, אבל עמדתם שונה מזו של בני ישיבות או חרדים בני המעמד הבינוני (זולדן, 2019). הם מציבים לחברה ולעצמם שאלות ומנסחים התלבטויות שתקופת הקורונה מעלה בחברה החרדית. יומניהם מתארים שלל מיקומים וציבורים בחברה החרדית ונותנים ביטוי למגוון שבה (בראון, 2017). הם מוגבלים למבט גברי, אבל חלקם מעלה גם שאלות מגדריות. בפרק הממצאים מובאות דוגמאות מתוך שלושה יומני שדה. הדיון שלאחריו מתייחס לתבונות שעלו מניתוח ראשוני של כ-10 יומנים, ולא רק משלושת היומנים האלה.

ממצאים ראשוניים

למרות מגוון הנושאים שמעלים יומני השדה, כדי לתת מקום לקול האתנוגרפי הייחודי שלהם בחרנו להתייחס כאן לשתי סוגיות בלבד: השפעת המרחב המשתנה על המשפחה, וההתמודדות עם סגירת בתי הכנסת.

המשפחה ובית המגורים

בימים כתיקונם, חלוקת התפקידים המובנית היטב בין הבית למוסדות החינוך היא מרכיב מרכזי בשגרת היומיום בחברה החרדית. היא מאפשרת למשפחות החרדיות הגדולות לשמור על שגרת יומיום למרות הצפיפות והעוני, והיא מרכזית גם להבניית תחושת המשמעות בחיים החרדיים. סגירת המוסדות הקשתה על המשפחות ויצרה סדר מרחבי שבו בית המגורים המשותף והשכונה קיבלו חשיבות חדשה. ברוך מירושלים תיעד את הלחץ והקושי לעמוד בהנחיות לשעת חירום:

מכרים [...] התלוננו שקשה להיות בבית עם הקרובים למשך זמן רב כל כך. נשואים אמרו שקשה להם עם הילדים. [...] התחלתי להבין שאני לא מסוגל לשבת עם שכני לדירת חדר כל היום, ועשיתי [...] טיולים סביב הבית ואפילו [...] מעבר לפארק הסמוך. [...] התקבלה הנחיה לא להסתובב [...], אך לא נעשתה אכיפה, והיו אנשים בפארק.

מרחב ציבורי משותף בבית הדירות הפך למקום משחק לילדים, ונוצרו מניינים משותפים. התפתחויות אלו אפשרו לחברה לקיים את ערכיה, אבל הדינמיקה החדשה ערערה את הגבולות

המוכרים. כך תיאר יעקב: "אנשי חינוך רבים בחברה החרדית חוששים משבר רוחני שכן היעדר המסגרות הממוסדות, הישיבות ובתי הספר גורם בחלקים רחבים להתפוררות המשמעת. [...] בני נוער רבים נחשפו בימי הקורונה לאינטרנט וסרטים, והתערערה המשמעת הפנימית". סוגיה זו הביאה אותו לשאול אם המצב הזה "קשור בכך שהמשמעת בחברה החרדית הייתה מאז ומעולם חיצונית". שאלה מרכזית להמשך המחקר היא כיצד השפיע מצב זה על חלקים שונים של החברה.

היומנים מתעדים התרחשויות והתפתחויות שקרו בעקבות הסדר החברתי החדש. יעקב (מבני ברק) תיאר יוזמה בבית משותף:

השכנה [...] החליטה לערוך תחרות חלות. מודעה עם [...] עיטורים חגיגיים הכריזה: "המעוניינות תאפנה חלות קטנות שיחולקו קודם כניסת שבת בבתי השכנים, ובמוצ"ש – דירוג והכרזה על המנצחת". הדעות בכיתי התפצלו. אלו שאמרו: הדבר עלול לעורר מחלוקות וקנאה בבניין, ואלו שאמרו: נהפוך הוא! הדבר יביא לגיבוש!

כשאחי הצעיר, שידיו רב לו באפייה ובבישול, הציע לאפות את החלות בשם המשפחה [...] אימי סירבה: "לא מתאים שכן יאפה". [...] הוא התעקש, "אבל כל שבת אני אופה את החלות". אימי לא השתכנעה. בסופו של דבר, אחי אפה [...] אך [...] לא נאמר דבר לגבי זהות האופה.

היוזמה המתוארת כאן אינה שגרתית: זוהי אינטראקציה שיש בה אינטימיות בין שכנים שאינם שייכים בהכרח לאותם חוגים. בה בעת ניכרת דינמיקה בתפקידים מגדריים: האח אפה את החלות עוד קודם לכן, ואף שרצונו להשתתף במוצהר בתחרות אינו מתממש, במצב החדש ניכר פוטנציאל לשינוי ולמשא ומתן. נקודה זו עלתה גם בתיאורו של ברוך, שכתב כי "אחד המכרים שדיווח [...] על הקושי לחיות כל הזמן עם הילדים חזר ואמר שהוא כבר יודע יותר להסתדר ושמה שיש לו זמן ללמוד איתם".

בשנים האחרונות, גברים תלמידי ישיבות ממלאים תפקידים גדלים והולכים בטיפול בילדיהם, על רקע הגידול בעבודת הנשים בשכר מחוץ למשק הבית. יש ישיבות שהתאימו את לוחות הזמנים שלהן כדי לתמוך בכך. ואולם תהליכים אלו אינם מקיפים את כלל הציבור החרדי. מיומני השדה אפשר ללמוד שהמשבר יצר הזדמנות להתמודדות עם "זמן משפחתי" ושינה את המגע בין גברים (ואולי הורים בכלל) לילדיהם. נוצרה אוטונומיה רבה יותר לתא המשפחתי: תהליך החברות היומיומי עבר, במידה רבה, מן הקהילה אל ההורים. למצב זה הייתה השפעה ברורה על עליית השימוש באינטרנט, כפי שתיאר יעקב:

עד כה הורי ואחיותיי השתמשו קלות בשירותי מייל ובנקאות [...] אך השהות המתארכת בבית הציפה אתגר. [...] בתחילה שאלה אחותי בחצי פה האם אני יכול להוריד לה תוכניות בישול. [...] לאט לאט, זרם הבקשות עלה, עד שהוריי נכנעו ללחצי הילדים ופתחו את קו האינטרנט החסום [...] באישורם המחשב הביתי הועבר מהחדר הפנימי לסלון. [...] אחותי הקטנה אמרה ש"זה נראה בית של חילונים", שאר הילדים היסו אותה בתקיפות, מחשש שמא ההורים יתעשתו ויחזרו בהם.

להתפתחויות אלו היו פנים נוספות. התיאור הרפלקסיבי, ההומוריסטי אפילו, של יעקב משקף תהליך המתרחש במשפחה שמצבה טוב, יחסית לחברה החרדית. ואולם סטורנטים העובדים כמדריכי נוער דיווחו ביומניהם על קושי שיצר המשבר אצל משפחות חזקות פחות וביחס לבני נוער וילדים בסיכון בחברה החרדית: שינויי הגבולות בעקבות המשבר החרפו את מצבם של משפחות ובני נוער חלשים יותר.

מבתי כנסת למניינים מאולתרים

המעבר ממרחב של קהילות למרחב שכונתי התבטא בהתהוותם של מניינים שכונתיים. היומנים מתעדים את תהליך היווצרותם של מניינים ומקומות תפילה במרחב השכונתי ובמרפסות הבתים, ומלמדים על שונות גדולה בקרב קבוצות חרדיות בתגובה להגבלות על התפילה. יעקב תיאר את שנעשה בבני ברק: "בתי הכנסת ננעלו. [...] יש מניינים שמתנהלים דרך המרפסות והחלונות. ויש מניינים פיראטיים בשבילי גישה סמויים ובקצה הגינה". אברהם תיאר את שהתרחש בלב ירושלים:

אחרי [ה]צו החדש על איסור תפילה [...] התחילו להיערך מניינים סודיים. [...] בבית הכנסת הספרדי ליד בתי הדביקו את החלונות עם שקיות שחורות, כך שמבחוץ לא ייראה [...] והמשיכו לימודים עם ילדים [...]. בבית כנסת של אנשי [ה]עדה [ה]חרדית חסידים [...] סגרו חלונות ווילונות כשכפנים יותר ממניין אנשים, העיקר שלא ישמעו [...] ולא תיעשה אכיפה. בתי כנסיות של כמה חסידויות, בתוכן קרלין-סטולין, נסגרו בהתחלה.

הפרת ההנחיות לשעת חירום יצרה מתח פנימי רב בחברה החרדית, ורבים מאנשיה התייחסו אליהן בביקורתיות. ברוך תיעד הפרות של ההנחיות בירושלים וביטא את התנגדותו להפרות אלו כשהחליט שלא לענות לחזן במעמד "קדושה" בתפילה מהרחוב לידו. הוא עקב אחרי דבריהם של מנהיגים בציבור החרדי שהורו לפעול נגד מפירי ההנחיות ואף לדרווח למשטרה על מעשיהם, אבל ציין את הקושי שלו לנקוט עמדה אקטיבית כזאת. גם יעקב תיעד התלבטויות ביחס למנייני רחוב בבני ברק בתקופה שאלה היו אסורים: "נתלתה מודעת מחאה נגד קיום המניין, בשם תושבי הבניין הסמוך, [...] מנוסחת באופן הלכתי (דין רודף, חב לאחרינא ועוד טענות), והיא נחתמה באזהרה, כי אם ימשיכו התפילות [...] יקראו התושבים לרשויות החוק". בלטו הבדלים בין היישובים: בירושלים, ב"אזור הליכה" החרדי, נשמרה חלוקת המרחב לקהילות שגישותיהן שונות, ואילו בשכונה בבני ברק התפתח סדר מרחבי חדש ובשמו תושבים הזהירו מתפללים שהפרו אותו.

מיומני השרה של הסטורנטים עולה שעבור חרדים רבים הדינמיקה הנוגעת לקיום ההנחיות נגעו בראש ובראשונה לשאלת הדימוי, לאופן שבו הדימוי של קהילתם מתעצב בעיני בני קבוצות אחרות בחברה (למשל חיילי צה"ל שנשלחו אל השכונות כדי לסייע בעת הסגר) ובתקשורת. זוהי דוגמה לקשר שבין הגבולות הפנים-חברתיים המשתנים ובין גבולות החברה החיצוניים. אולם הדיון במניינים השכונתיים אינו נוגע רק לשאלת הציות להנחיות. נקודה חשובה נוספת היא היכולת להסתגל למצב החדש, והשינויים המתרחשים בעקבות ההסתגלות. כך למשל סיפר יעקב על שכונתו בבני ברק:

לאחר שהוקלו מעט ההגבלות, החליט הגבאי של בית הכנסת הספרדי לערוך מניין בגינה [...] שולחנות [...] ושרשרת נורות נמתחה [...] ובית הכנסת נחנך בתפילה. ר' יוסף הגבאי הסתובב [...] כשפניו קורנות. בימי שגרה אין בבית הכנסת שלו אפילו מחצית ממניין המתפללים שהתאסף. רוב תושבי השכונה מתפללים [...] בבתי הכנסת המשויכים [...] לציבור בני התורה, האברכים. בית הכנסת שלו נחשב ליותר "בעלבתי" (סלנג שמכוון לחרדים שאינם לומדים, ועובדים לפרנסתם. משמש לרוב כמילת גנאי). [...] ועתה, בלית ברירה, התאספו רבים מבני השכונה אל המניין בגינה. היה זה יום חגו של ר' יוסף.

הדינמיקה בעת המשבר הגבירה את המגע בין קהילות שונות בחברה החרדית. דפוס זה בלט במיוחד בשכונות חרדיות חדשות, שבהן יש בניה רוויה ובני קהילות שונות מתגוררים בהן זה לצד זה. דינמיקה זו אף אפשרה לזמן מה שינוי של יחסי הכוח והיוקרה בחברה. אך החיבורים החדשים יצרו גם מתחים, כפי שתיעד יוסף ביישוב באזור ירושלים:

בסוף התפילה הכריזו אחד האנשים מהמרפסות [...] שבאחת-עשרה כלילה תהיה "שירת הים". מנהג חסידי זה [...] התפשט בשנים האחרונות אל הקהילות הליטאיות. [...] מתכנסים בבית הכנסת [...] קרוב לחצות, וקוראים [...] את פסוקי "אז ישיר" [על] קריעת ים סוף בניגונים ושירים. כששמעתי זאת התקוממתי, חשבתי שזה לא לעניין [...] זה יהיה מהמרפסות, ויפריע לי לישון.

[...] קראתי לשכן שהיה מתחתיי במרפסת, שאלתי אותו אם זה נראה לו [...] שכן אחר שמע אותנו והצטרף ואמר שהוא ישן בשעה הזו, וזה יפריע.

ביישוב המתואר הייתה הצלחה יחסית בטיפול במגפה; לאחר שאירעה בו התפרצות של המחלה, ראש המועצה סגר את היישוב ומספר החולים ירד. יוסף מביא ביומנו אתנוגרפיה יפה המתארת הופעה של נגנים לכבוד חג הפסח, שהפכה לתהלוכה המבטאת סולידריות והערכה לראש המועצה ולרופא היישוב. אך למרות סולידריות זו, היוזמה הלילית של "שירת הים" חשפה גם קשיים על רקע ההבדלים בין אוכלוסייה ותיקה ממוצא אנגלו-סקסי לאוכלוסייה חדשה ביישוב. עם זאת, יוסף סיים את האתנוגרפיה בקטע שהתרחש למחרת, המתאר חיבורים חדשים: "בבוקר [...] הביאו את ספר התורה למרכז הפארק, וכל עולה לתורה קרא את הקטע הרלוונטי [...]. באחת העליות קראו לאחד [...] מעדת התימנים, והוא קרא [...] בהגיה וניגון תימני. עד עכשיו כל העולים [...] היו מעדת האשכנזים – ליטאים".

בתמונה העולה מהיומנים ניכר כי בתקופת התפרצות המגפה נוצרו קושי ובלבול, אבל מצב זה לא הוביל בהכרח לאנומיה, ויוזמות מלמטה אפשרו התמודדות במרחב השכונתי. בעקבות זאת העמיק המפגש בין קבוצות שונות. בה בעת נוצרו גם מתחים, ויש להעמיק את הדיון בהם, במיוחד לאור מה שהתרחש בשלבים מאוחרים יותר של המגפה; אבל בשלבי המגפה המתוארים כאן התחזקה זהות חרדית-ישראלית משותפת בקרב חלקים נרחבים בציבור החרדי. עם זאת, התפתחויות בשלבים מאוחרים יותר חידדו את סימני שאלה בנוגע למשמעותה של זהות זו.

דיון וסיכום

משבר הקורונה תבע התמודדות עם שאלות של גבולות ברמת הפרט וברמת הקולקטיב ואתגר גבולות חברתיים שעומדים בבסיסה של החברה החרדית. המחקר חשף שני היבטים שבהם התבטאה דינמיקה זו: בגבולות הפנימיים בין קבוצות וביחסים ביניהן, ובגבולות שבין היחיד והתא המשפחתי לקהילה.

באשר לגבולות בין הקבוצות השונות בציבור החרדי וליחסים ביניהן, אף שהעקרונות הכלליים משותפים החברה החרדית היא הטרוגנית ביותר. חיי היומיום מאורגנים סביב הזיקות הקהילתיות, וכך מתוחזקים תדיר הגבולות בין הקהילות. בימי שגרה נשמר איזון בין החיים בקהילה ספציפית ובין השייכות הכללית למגזר החרדי, ואיזון זה מאפשר קיום זהות כוללת לצד הברלים גדולים בהשקפות ובפרקטיקות. אולם בעקבות משבר הקורונה אותגרו גבולות אלו מבפנים. שינוי זה הופיע בד בבד עם הצורך להתמודד עם תקנות ואיסורים הקשורים במגפה ועם חדירתם של גופי פיקוח אל תוך הקהילה תוך כיסוי תקשורת אינטנסיבי. מצב זה ערער את שיווי המשקל בין קבוצות וגישות שונות (שניכרו בו עוד קודם ניצני שינוי). תהליכי היחלשות הגבולות הפנימיים ואתגור הגבולות החיצוניים יצרו תגובות מגוונות.

לטענתנו, במהלך מחצית השנה הראשונה של משבר הקורונה, ובעיקר בתקופת הסגר הראשון, התחזק תהליך יצירתה של זהות חרדית-ישראלית חדשה ביישובים ובשכונות שמחוץ למרכזים החרדיים הוותיקים. זהות זו התעצבה מול הפרקטיקות של קבוצות מסויגות או מתנגדות למדינה, כפי שעלה ביומנים שונים (ובהם כאלה שלא צוטטו כאן). הפגנות של קבוצות אי-ציות אלו מכוונות לא רק מול החברה הכללית או המדינה אלא גם נגד קבוצות חרדיות אחרות. בזיקה לכך, ייתכן כי במהלך התקופה המתוארת נוצר פוטנציאל להתחזקות התהוות של "חרדי לאומי", שזהותו אינה מבוססת על ניכור או הסתייגות מהמדינה (בראון, 2017; קפלן וסטדלר, 2012). נשאלת השאלה באיזו מידה היה בתהליכים אלו פוטנציאל להוביל להתפתחות גרסאות חרדיות-לאומיות שונות בקרב קבוצות אחרות מלבד החרדים הספרדים (ליאון, 2016). עם זאת, במבט לאחור על ההתפתחויות שתוארו כאן, ועם העמקת הקונפליקט בחברה החרדית באשר לאופן ההתמודדות עם המגפה, נשאלת השאלה אם הוחמצו הזדמנויות ביחסים שבין המדינה וכלל החברה ובין החברה החרדית, ואם אכן כך אירע – מדוע. קבוצה נוספת שכותבי היומנים התייחסו אליה היא צעירים הפועלים על הגבול שבין החברה החרדית והחברה הכללית, שומרים על זהות חרדית ובו בזמן מאמצים זהות ישראלית "כללית" המתבטאת למשל בדפוסי בילוי, לבוש ותקשורת. התגובות הקשות בתקשורת הכללית לתחלואה הרבה בקרב החרדים הדגישו את הגבולות בין שתי החברות ויצרו בקרב חלק מהחרדים מתח וכעס על החברה הכללית. אחרים כעסו דווקא על קבוצות חרדיות שהתכחשו למגפה ולהשפעתה. בהמשך המחקר אנו מתכננים לבחון כיצד יומני השדה מתארים מגעים בין קבוצות ויחידים המצויים בנקודות שונות לאורך הצירים שבין טיפוסים אידיאליים אלו.

באשר לגבולות בין היחיד והתא המשפחתי ובין הקהילה, המשבר הביא, בשלב הראשון, להתכנסות אל התא המשפחתי על חשבון המגע עם הקהילה ועם מנהיגיה. החברה החרדית מאופיינת במגננוני תלות חזקים של היחיד בקהילה (בראון, 2017). משבר הקורונה העמיד תלות זו בסימן שאלה, ולו באופן זמני, והעלה שאלות של סמכות, התמודדות עם איסורים

והשפעות חיצוניות. אירועים שנגזרו מניהול המשבר, כדוגמת שיתוף הפעולה עם אנשי צבא לשעבר, הגבירו מתח זה.

החברה החרדית מצאה עצמה במשבר בריאותי חריף. היו מי שראו בכך עדות כי "שמרנותה של החברה עמדה לה לרועץ בשל הקושי להסתגל במהירות למצבים חדשים", במילותיו של אחד מכותבי האתנוגרפיות. בה בעת, חרדים רבים ראו במצב החדש "שבר רוחני שאורב לבני הנוער ואף למבוגרים", שכן "דווקא כאשר כולם סגורים בבתים, קשה יותר לשמר את הסגירות החרדית" וגרלה החשיפה לאינטרנט ולסרטים, למשל.

האתנוגרפיות מלמדות כי אחת ההשלכות הייתה התחזקות האוטונומיה של יחידים ומשפחות ביחס להחלטותיהן. עניין זה התבטא בכירור ביחס כלפי צריכת תקשורת ככלל ושימוש באינטרנט בפרט – סמן בולט של גבולות בקרב הקבוצות ה"מסתגרות" – אבל יכולים להיות לו ביטויים גם במישורי חיים אחרים, כפי שכתב אחד הסטודנטים: "המון הרגלים עמדו במבחן במהלך התקופה, במהלכה רכשנו ואיבדנו דפוסי התנהגות שונים".

לסיכום, הוצעו שני צירים לבחינת החברה החרדית בעקבות המשבר: יחסים בין קבוצות וגבולות פנימיים, ובחינת התא המשפחתי – במיוחד בשאלת הסמכות והאוטונומיה. הדיון בצירים אלו כולל מניה וביה גם דיון ביחסי החברה החרדית עם החברה הכוללת. השערה עיקרית בשלב זה של המחקר היא כי התפתחויות באופני המגע של החברה החרדית (המודעת לעצמה) עם המדינה בתקופת המשבר הן פועל יוצא של שינויים בצירים אלו, המדגישים התרחשויות בתוך החברה לא פחות מאשר הם פועל יוצא של ההתמודדות עם האיום הבריאותי. דומה שדיאלקטיקה זו חשובה גם להבנת השינויים שחלו בחברה החרדית בתקופת חגי תשרי תש"פ והסגר השני, תקופה שלא נבדקה במחקר המתואר כאן, שבה העימות עם המדינה התבלט ביתר שאת. ולבסוף, הערת מחקר זו מראה שעבודה עם יומני שדה של סטודנטים חרדים מאפשרת להתבונן בחברה מבפנים. המיקום החברתי של המתעדים מאפשר להתבונן בהתרחשויות ובהתליכים ולדון בהם מתוך עולמה של החברה עצמה. מתוך כך עולה זווית הסתכלות נוספת על מקומם של קמפוסים לסטודנטים חרדים ועל אקדמיזציה בחברה החרדית.

מקורות

- בראון, בנימין. (2017). מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים. עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- זולדן, דוד. (2019). החרדים החדשים. כנרת זמורה דביר.
- כהנר, לי, ניקולא יוזגוף-אורבך וארנון סופר. (2012). החרדים בישראל: מרחב, חברה, קהילה. קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.
- ליאון, נסים. (2016). המצנפת והדגל: לאומיות שכנגד בחרדיות המזרחית. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קפלן, קימי, ונורית שטרלר (עורכים). (2012). מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.